

РІЗДВЯНІ ПОВІР'Я, ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ ВОЛИНЯН, ПОВ'ЯЗАНІ З УЯВЛЕННЯМИ ПРО ПОМЕРЛИХ

Анастасія Кривенко

CHRISTMAS BELIEFS, CUSTOMS AND RITES OF THE VOLHYNIANS RELATED TO THE PERCEPTIONS OF THE DEAD

Anastasiia Kryvenko

The article provides the historic and ethnographic characteristics of the traditional demonologic ideas about the dead represented in Christmas beliefs, customs and rites of the Volhynians. On the basis of the ethnographic sources of the 19th and 20th cc. and the materials of modern field research, the customary and ceremonial and magically ritualistic methods of reverence, flatter and protection against the undesirable influence of the dead have been determined, parallels between the demonologic, Christmas and funerary traditions have been traced, and the local peculiarity and the current state of the studied phenomena in the territory of the ethnographic Volhynia have been explored.

The article determines that mythopoetic ideas about the departed, as well as related customs and rituals are an integral part of the Christmas tradition of the Volhynians, a separate layer of numerous and unique means of ceremonial magic, particularly of the calendar and household prohibitions, ritual practices with ceremonial dishes, festive attributes and magical talismans (inviting the dead to the festive meal on the Christmas Eve, New Year's Eve or Twelfth-night, commemoration of the departed, including suicides, symbolic sacrifice of ceremonial dishes, prohibitions on eating outside one's home, doing general labor activities within a specific calendar period, using metal objects (knife, ax a.o.) during Christmas holidays, as well as other apotropaions, etc.). Many of these phenomena have all-Ukrainian, nonethnic equivalents and typological parallels in the various cycles of the calendar ethnic tradition, in the family, agrarian, and building rituals. The materials of modern field research have been introduced into scientific circulation, which allowed to trace the local features, the level of conservation of the ancient beliefs and customs, their current state within the peculiar ethnographic region of Volhynia insufficiently studied in the ethnographic literature. The article determines that further ethnological study of Christmas beliefs about the dead, as well as related customs and rites, is scientifically promising for the holistic and in-depth study of the entire field of folk rituals.

Keywords: Volhynia, demonology, Christmas rites, beliefs, customs and rituals.

З-поміж різних залишків архаїчного світогляду, наявних у демонології українців, одними з найживучіших донедавна залишалися вірування про з'яви різних категорій покійників та їх вплив на хід людського життя.

Уявлення про померлих та пов'язані з ними звичаєво-обрядові явища у структурі різдвяних свят – важлива ланка етнотрадиції, дослідження якої дозволить краще зрозуміти семантику окремих явищ духовної культури, простежити взаємозв'язок маністичних уявлень з календарними та поховальними обрядами, краще пізнати народну етику та філософію. Актуальність дослідження зумовлена ще й тим, що стосується багатого та своєрідного з погляду збереження давніх вірувань та звичаїв, проте недостатньо вивченого в народознавчій літературі етнографічного району – Волині.

Вивчення народної демонології волинян, зокрема й відповідних календарно-обрядових явищ, розпочалося ще в середині XIX ст. Основний масив емпіричного матеріалу зібрано в другій половині XIX – на початку XX ст. і представлено в працях П. Чубинського, І. Бінковського, В. Кравченка, В. Доманицького, О. Кольберга, Н. Димнича, Б. Сокальського, С. Рокосовської і ін. Серед сучасних публікацій, в яких демонологія волинян, її прояви у календарний час, стали предметом докладнішого розгляду, відзначимо праці та розвідки українських вчених В. Галайчука, Л. Іванікової, В. Давидюка, А. Дмитренко, Р. Сілецького, А. Кривенко та представників

російської етно-лінгвістичної школи – Л. Виноградової, Т. Агапкіної, С. Толстої та ін. Попри наявність низки наукових праць, демонологічні мотиви в народному календарі, висвітлені в народознавчій літературі неповно, часто – фрагментарно, контекстно, фактографічно-описово. З цього огляду доцільно детально розглянути один з аспектів народної демонології волинян, зокрема календарні уявлення про появу покійників та пов'язані з ними ритуали. Власне про такі звичаєво-обрядові явища, що виражені в різдвяній традиції волинян, йтиме в цій розвідці.

Мета статті – історико-етнографічна характеристика традиційних народних демонологічних уявлень про померлих, репрезентованих у різдвяних повір'ях, звичаях і обрядах волинян. Для досягнення мети необхідно вирішити основні завдання: проаналізувати повір'я волинян про появу померлих в різдвяно-водохресний календарний цикл свят, визначити апотропеїчні звичаєво-обрядові та магічно-ритуальні способи захисту від їхньої небажаної з'яви, простежити паралелі між різдвяними, okazіональними та похоронними традиціями, з'ясувати локальну специфіку та сучасний стан побутування досліджуваних явищ на теренах Волині.

У контексті різдвяно-водохресних свят, коли душі покійних родичів очікували «у гості», поява померлих між живими загалом сприймалася як звичне явище і обставлялася низкою поминальних дій. Зокрема, небіжчиків запрошували на трапези напередодні Різдва, Нового року чи Водохреща, на столі чи на покуті залишали для них кутю та інші страви, ложки, вірячи, що вночі вони навідується до рідних домівок і мають отримати свою частку святої вечері, на «Велію» чи в інший день різдвяних свят носили кутю на могили родичів і т. ін. Подекуди, наприклад на Кременеччині, у цей період поминали всіх померлих, навіть самогубців. В інших місцевостях таких мерців на Різдво не поминали (Архів, спр. 496-Е, арк. 6, 38, 58, 72, 90, 115; спр. 497-Е, арк. 21, 42, 69; спр. 737, арк. 12, 22, 36, 75, 121, 158, 185, 194, 212, 227, 240, 260; спр. 773, арк. 15, 64, 97; Галайчук 2012, с. 198; Галайчук 2009, с. 221; Галайчук & Сопол 2019, с. 943–944; Dymnysz 1930, s. 97).

З огляду на амбівалентне сприйняття померлих (шана і страх) у різдвяний період волиняни дотримувалися не лише поминальних традицій, а й певних звичаїв і заборон, що поміж іншим мали й охоронне спрямування. Наприклад, на Кременеччині у період від Різдва до Водохреща селяни утримувалися від виконання будь-яких робіт, які могли б нашкодити покійникам, «поранити» їх – не різали січку, не шили, не пряли тощо. Крім того, не підмашували глиною долівку та не білили хат, «щоб не забілити очі небіжчикам», «щоб покійним на тому світі глиною не смерділо» (Галайчук 2009, с. 217).

За звичаєм, якого й тепер дотримуються у с. Веселому Луцького р-ну Волинської обл., сідаючи до столу, хатні дмухають на лави, «бо може сидить якийсь небіжчик на лавці, щоб не придушити його малого». У селах Кременецького р-ну Тернопільської обл. зафіксовано заборони гасити світло, спати у різдвяну ніч, коли душі присутні в оселі, галасувати, сваритися, лаятися під час святкових трапез (щоб не бентежити, не гнівити предків) (Галайчук 2009, с. 217, 225; Дмитренко 2013, с. 92–93).

Із уявленнями про померлих, які на свята відвідують своїх рідних, пов'язана ще одна відома календарна заборона, якої дотримувалися на Волині. А саме – не прибирати посуд зі столу та не мити його після святвечірньої трапези. Подекуди цієї настанови дотримувалися не лише в час різдвяних свят, а й щодень, умотивовуючи її доцільність і охоронними міркуваннями.

Із мотивом «годування», задобрення небіжчиків дослідники пов'язують і деякі інші відомі календарно-обрядові явища, наприклад, щедре обдаровування (хлібом, кутею тощо) колядників, посівальників, полазника, яких у давнину сприймали як уособлення душ померлих. Із їх ушануванням, уласкавленням, на думку К. Кутельмаха, В. Галайчука, генетично пов'язаний також зв'язний з теренів Волині та інших українських регіонів звичай носити вечерю родичам, жебракам, неповносправним, літнім людям, бабі-повитусі (Кутельмах 1987, с. 288–289; Галайчук 2009, с. 220–221).

Новочасні етнологічні досліді К. Кутельмаха, В. Галайчука, А. Дмитренка, О. Курочкина та інших учених виявляють зв'язок із маністичними та охоронними мотивами ряду інших ритуальних реалій. Наприклад, відомих з Волині та інших регіонів України практик класти під стіл в часі різдвяних трапез металеві предмети (ніж, сокиру тощо) та використовувати у різдвяно-новорічний час низку інших апотропеїв (для охорони від злих сил, зокрема й небіжчиків) (Кутельмах 1987, с. 288; Галайчук 2009, с. 225; Дмитренко 2013, с. 93; Курочкін 1994, с. 365; Здоровага 1983, с. 233; Гузій 2007, 352 с.).

Із уявленнями про необхідність захисту від померлих, ймовірно, первинно була пов'язана також відома в Україні традиція стріляти в повітря з рушниць на Йордан, яку дослідники вважають однією зі складових ритуальних «проводів» душ померлих наприкінці свят. На теренах Волині апотропеїку такого звичаю здебільшого пов'язували з уявленнями про нечисту силу, однак такі погляди можуть бути стадійно пізнішими і похідними від уявлень про померлих предків.

Із ритуальним «випровадженням померлих», очевидно, також слід пов'язувати традицію, згідно з якою після свят належить вимести оселю й на обійсті (біля воріт, в саду, на городі) чи поза його межами (на дорозі) спалити сміття та соломку, якою перед Різдвом устеляли долівки хат. Як і деінде в Україні, на Волині звичай мав назву «палити діда» («дідуха») і в різних місцевостях (на Лановеччині, Кременеччині, Бусьчині, Бродівщині, Жовківщині, Горохівщині, Рожищечині) його дотримувалися на Водохреще або на Степана, Марії. Повір'їв маністичного характеру, проте, не збереглося, подекуди лише зафіксовано, що такі дії оберігають селянські домівки від зла (с. Борщівка Лановецького р-ну Тернопільської обл.) (Архів, спр. 773, арк. 15, 25, 65; Галайчук 2009, с. 222; Dymnusz 1930, s. 99; Конопка & Зюбровський 2018, с. 308).

Уявлення про те, що небіжчики приходять на свята і їх належить остерігатися, почасти відображені у деяких народних оповідках. Декого у різдвяну ніч лякають звуки кроків, шарудіння, інші відчують подув вітру, бачать людські тіні, зауважують появу в хаті мухи, оси, метелика (символи душі) тощо (с. Стенятин Сокальського р-ну, сс. Потелич, Добросин Жовківського р-ну Львівської обл., с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл., с. Поляхова Теофіпольського р-ну Хмельницької обл.). Трапляється, кажуть, і таке, що деякі померлі сердяться, коли у Святвечір у хаті споживають спиртне і тому на ранок на столі виявляється розбита склянка, надокучають у снах тим родичам, які неналежно їх частували або узагалі не чекали «в гості» і т. ін. (Архів, спр. 737, арк. 179, 185; Галайчук 2009, с. 226; Галайчук 2019, с. 1140).

У фольклорних текстах про з'яви покійників у час Різдвяних свят фігурують не лише померлі «своєю» смертю, а й деякі інші категорії небіжчиків, наприклад, демонізовані в народній міфологічній традиції особи, які померли у молодому віці, дочасу.

Як впливає із оповідання, яке на початку ХХ ст. записав у с. Соснівці Заславського пов. (тепер Білогірського р-ну Хмельницької обл.). І. Бінковський, наслідки появи таких мерців між живими були вкрай негативними. Одна жінка, оповідають, якось «прикликала» померлу доньку на різдвяну трапезу (вийшла на вулицю і прорекла до місяця: «Прийди, з'явися, моя Олесю, до мене хоть на цей вечір, хоть на єдну хвилину!»). Відтоді покійниця турбувала батьків щочночі, стукотіла, галасувала в хаті, чинила переверти та збитки. Такі дії припинилися лише після того, коли матір, яку односельці вважали відьмою, покаялася у своїх гріхах (Беньковський 1902, с. 109). На Жовківщині зафіксовано подібну оповідку про жінку, яка запросила на Святвечір свого покійного сина і опісля не могла його позбутися (с. Потелич Жовківського р-ну Львівської обл.) (Архів, спр. 800, арк. 34).

Аналогії уявлень про повернення мерців із засвітів та їхній негативний вплив на життя людей черпаємо з більш широкого міфо-ритуального контексту. За традиційними уявленнями волинян, причинами неупокоєння, посмертних з'яв та шкідливих дій тих чи інших категорій померлих, є їх неприродна, дочасна смерть, через яку вони не потрапляють до потойбічного царства, відсутність поховання за християнськими обрядами чи неналежне дотримання народних похоронно-поминальних традицій, надмірна туга родичів, яка позбавляє душі спокою і «повертає» їх з «того» світу, бажання деяких померлих довершити земні справи, допомогти полишеним членам сім'ї, помститися ворогам за кривди абощо.

Для охорони від покійників, що «ходили» по смерті, лякали людей, проникали в оселі, втручалися в родинне життя, надокучали у снах тощо, у волинських селах зазвичай вдавалися до різних охоронних обрядодій. Наприклад, скроплювали хату свяченою водою, обсипали її маком, сіллю, підкурювали зіллям, ладаном, зернами з вимолоченого різдвяного снопа. Крім того, у двері хати встромляли «вербичку», а у вікна – голки, під хатнім порогом клали освяченого ножа, забивали кілка з осики тощо. Осиковий кілок також встромляли в могили особливо небезпечних мерців-демонів (самогубці, упирі, відьми), яких звинувачували в епідеміях, різних природних катаклізмах; у разі посухи на гроби лили воду, бо деякі покійники (потопельники, повішеники), мовляв, «зупиняють» дощі; накидувати на місця трагічної загибелі хмиз, каміння тощо (Архів, спр. 496-Е, арк. 5, 68, 115; Архів, спр. 497-Е, арк. 10, 67; Архів, спр. 288-Е, арк. 24, 48; Архів, спр. 337-Е, арк. 23, 44; Архів, спр. 737, арк. 10, 183, 237; Архів, спр. 773, арк. 26, 84; Беньковський 1896, арк. 9; Сілецький 2011, арк. 28; Галайчук 2017, арк. 1366–1370).

Про деякі способи охорони від мерців йдеться й у волинському позакалендарному фольклорі. Щоб припинити з'яви покійника, треба оперезатися поясом священика, викинути з хати старе дзеркало, закопати в могилу предмет (бритва, люлька тощо), за яким він «повертається», збити його з пантелику алогічними діями (наприклад вдова має вратися у весільний одяг і мазати хату, запалювали свічку в пікній діжі). За деякими розповідями, прогнати покійника можна також погрозами, прокльонами, закляттям, лайкою. Інші фольклорні тексти оповідають про козака, якого оберегла від мерця-упири його сталева шабля; дівчину, що сховалася від

переслідувань покійника (або чорта, вихора) під кущами тої та марени і т. ін. (Архів, спр. 337-Е, арк. 11, 40, 41, 43; Архів, спр. 288-Е, арк. 24; Архів, спр. 496-Е, арк. 56, 76, 85, 95, 116; Архів, спр. 497-Е, арк. 7, 74; Архів, спр. 737, арк. 133, 148; Кравченко 1920, с. 71).

Отже, аналіз опублікованих та архівних джерельних матеріалів, зокрема даних власних польових досліджень, дозволяє зробити наступні висновки:

1. Міфопоетичні уявлення волинян про появу та вплив померлих визначають низку звичаєво-обрядових елементів в структурі різдвяної обрядовості волинян. Це проявляється у низці превентивних заборон, поминальних звичаїв та апотропеїчних дій, які мали на меті запросити, уласкавити душі померлих, а також випроводити в засвіти та нейтралізувати їхній негативний вплив.

Разом з тим різдвяні уявлення суголосні поширеним демонологічним повір'ям про небезпечні з'яви окремих категорій покійників з позакалендарного контексту.

Як і деінде в Україні, на Волині деяких із них ототожнювали з певними міфологічними персонажами (русалка, мавка, потерча) і переважно пов'язували із померлими особами молодого віку та дітьми. До небезпечних демонів у народі відносили й інших небіжчиків – самогубців (повішеники, потопельники), упирів, померлих відьом і чаклунів, загиблих насильницькою смертю, мерців-покутників. Воднораз, як вірили, після смерті можуть шкодити й звичайні небіжчики, якщо їх душі з якоїсь причини позбавлені посмертного спокою. Натомість упокоєні померлі, які, за давніми повір'ями, допомагають живим, примножують їх добробут, сприяють урожаю, з'являються лише в певні календарні періоди, зокрема під час різдвяно-водохресних свят. Окрім іншого, охоронне, задовольняльне значення мали також різні обряди, спрямовані на вшанування пам'яті померлих, забезпечення їх посмертного спокою, задоволення уявних потреб.

2. Подібні мотиви й сюжети про можливі способи охорони від небіжчиків наявні й у фольклорній прозі поліщуків, подолян, бойків, гуцулів, лемків, слобожан, наддніпрянців. Як показує аналіз широкого кола порівняльних даних, такий же висновок можна зробити й стосовно зафіксованих на Волині календарних і оказіональних повір'їв, звичаїв, обрядів, що пов'язані з давніми маністичними і демонологічними уявленнями. У багатьох моментах вони є аналогічними чи схожими до тих світоглядних і звичаєвих явищ, які є в міфо-ритуальній традиції жителів інших регіонів України.

3. У кожному з локальних варіантів етнічної традиції репрезентована, воднораз, низка своєрідних етнографічних реалій і певна їх частина представлена власне у досліджуваному календарно-обрядовому контексті. У жителів Волині це, зокрема, повір'я про можливі згубні наслідки закликання покійників на Святвечір, розплату за їх непошанування чи недотримання посту під час трапези, заборона запрошувати покійних на вечерю, звичай поминати в часі різдвяних свят самогубців, деякі способи застосування засобів-апотропеїв (освяченої солі, маку, верби) тощо.

4. Належить зауважити типологічні паралелі низки господарських заборон, охоронних і поминальних звичаїв, які мають схожий прояв у календарній і похоронній обрядовості, деякі збіжності між календарними і новосільними традиціями жителів Волині та інших теренів України (пор. звичаї на свята та в першу ніч після вселення до нової хати світлити в домі світло, ставити на вікні чи на покуті їжу та ін.).

5. Відзначимо також численні іноетнічні (слов'янські, загальноєвропейські та ін.) паралелі розглянутих календарних та інших явищ, які постали на основі архетипних психоемоційних реакцій та архаїчних анімістичних і маністичних уявлень про смерть, душу, потойбічне буття, покійних предків і мерців-демонів, взаємини між живими і померлими, позитивний чи негативний вплив небіжчиків на людське життя і т. ін.

6. Як видно із викладеного матеріалу, багато з таких залишків старожитньої культури дожили до новітньої пори й подекуди на Волині побутують і тепер. Зокрема, найповніше в народній демонології та обрядовій традиції волинян зберігся пласт повір'їв і фольклорних сюжетів про посмертні з'яви мерців у період різдвяних свят. Побутують також деякі давні календарні звичаї поминального і охоронного характеру (залишати для небіжчиків святкові страви після святвечірніх трапез, приносити їжу на могили, утримуватися у певні дні від господарських робіт і т. ін.). Натомість ряд явищ зазнали редукції або затратилися. Наприклад, звичаї «палити діда», стріляти в момент освячення води, заборони гасіння світла в різдвяну ніч і ін.

Трансформаційні зміни традиційних світоглядних уявлень та звичаєво-обрядових явищ етнокультури, можливість досліджувати тематику в польових умовах, залучення нових джерел зумовлюють необхідність подальшого вивчення демонологічних мотивів в календарному контексті жителів етнографічної Волині.

Список джерел та літератури

- Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ), ф. 1, оп. 2, спр. 737, арк. 1–283.
Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 773, арк. 1–109.
Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 800, арк. 1–63.
Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. Івана Франка), ф. Р-119, оп. 17, спр. 337-Е, арк. 1–53.
Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 496-Е, арк. 1–122.
Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 497-Е, арк. 1–80.
Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 228-Е, арк. 1–63.
БЕНЬКОВСКИЙ, И., 1896, Поверья, обычаи, обряды, суеверья и приметы, приуроченные к «Риздвяным Святам», Киевская старина, 52, 1, 2, 1–9.
БЕНЬКОВСКИЙ, И., 1902, Из области народных верований о выходцах с того света, Киевская старина, 78, 9, 2, 108–110.
ГАЛАЙЧУК, В., 2012, Демонологія Кременеччини, Вісник Львівського університету, Серія історична, 47, 198–240.
ГАЛАЙЧУК, В., 2019, Народний календар Славутчини в обрядах, звичаях та фольклорі, Народознавчі Зошити, 5, 1134–1164. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.05.1134>
ГАЛАЙЧУК, В., 2009, Різдвяно-Водохресні свята в околицях Кременця, Вісник Львівського університету, Серія історична, 44, 215–240.
ГАЛАЙЧУК, В., 2017, Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині, Народознавчі Зошити, 6, 1343–1373. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2017.06.1343>
ГАЛАЙЧУК, В. & СОЛОП Б., 2019, Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині, Вісник Львівського університету, Серія історична, 927–951.
ГУЗІЙ, Р., 2007, З народної танатології: карпатознавчі розсліди. Львів: ІН НАН України.
ДМИТRENKO, А., 2013, Різдвяні звичаї на Волині (за польовими дослідженнями), Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та Волині: мат-ли 47 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., 91–96.
ЗДОРОВЕГА, Н., 1983, Народні звичаї та обряди. У: Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 232–248.
КОНОПКА, В. & ЗЮБРОВСЬКИЙ, А., 2018, «Від зернини до хлібини»: семантико-структурний аналіз хліборобського побуту українців (на матеріалах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України). Львів: ІН НАН України.
КРАВЧЕНКО, В., 1920, Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали. Житомир: Робітник.
КУРОЧКІН, О., 1994, Обрядовість (Календарні свята й обряди). У: Поділля: історико-етнографічне дослідження. Київ: Доля, 358–385.
КУТЕЛЬМАХ, К., 1987, Календарна обрядовість. У: Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 286–302.
СІЛЕЦЬКИЙ, Р., 2011, Традиційна будівельна обрядовість українців. Львів: ЛНУ ім. І. Франка.
DYMNYCZ, N., 1930, Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia, Rocznik Wołyński, 1, 94–106.

References

- Arkhiv Instytutu narodoznawstva NAN Ukrainy [Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (Dali: Arkhiv IN NANU). F. 1, op. 2, spr. 737, ark. 1–283. [In Ukrainian].
Arkhiv IN NANU [Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1, op. 2, spr. 773, ark. 1–109. [In Ukrainian].
Arkhiv IN NANU [Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1, op. 2, spr. 800, ark. 1–63. [In Ukrainian].

- Arkhyv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [Archive of the Ivan Franko National University of Lviv]. (Dali – Arkhyv LNU im. Ivana Franka). F. R-119, op. 17, spr. 337-E, ark. 1–53. [In Ukrainian].
- Arkhyv LNU im. Ivana Franka [Archive of the Ivan Franko National University of Lviv]. F. R-119, op. 17, spr. 496-E, ark. 1–122. [In Ukrainian].
- Arkhyv LNU im. Ivana Franka [Archive of the Ivan Franko National University of Lviv]. F. R-119, op. 17, spr. 497-E, ark. 1–80. [In Ukrainian].
- Arkhyv LNU im. Ivana Franka [Archive of the Ivan Franko National University of Lviv]. F. R-119, op. 17, spr. 288-E, ark. 1–63. [In Ukrainian].
- BENKOVSKII, I., 1896, Poveria, obychai, obriady, sueveria i primety, priurochennye k «Rizdvianym Sviatam» [Beliefs, customs, rituals, superstitions and signs, timed to the «Christmas holidays»]. *Kievskaia starina*. 52, 1, 2. 1–9. [In Russian].
- BENKOVSKII, I., 1902, Iz oblasti narodnykh verovaniy o vyhodtsakh s togo sveta [From the field of folk beliefs about people from that world]. *Kievskaia starina*. 78, 9, 2, 108–110. [In Russian].
- HALAICHUK, V., 2012, Demonolohiia Kremenechchyny [Demonology of the Kremenets region]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 47, 198–240. [In Ukrainian].
- HALAICHUK, V., 2019, Narodnyi kalendar Slavutchyny v obriadakh, zvychaiakh ta folklori [Folk calendar of the Slavutchyna region in rituals, customs and folklore]. *Narodoznachchi Zoshyty*. 5, 1134–1164. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.05.1134> [In Ukrainian].
- HALAICHUK, V., 2009, Rizdviano-Vodokhresni sviata v okolytsiakh Krementsia [Christmas and Epiphany cycle celebrations around Kremenets]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 44, 215–240. [In Ukrainian].
- HALAICHUK, V., 2017, Tradytiini uiavlennia pro smert ta pomerlykh na istoryko-etnohrafichnii Volyni [Traditional beliefs about death and the dead persons on the historical and ethnographic Volyn]. *Narodoznachchi Zoshyty*, 6, 1343–1373. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2017.06.1343> [In Ukrainian].
- HALAICHUK, V. & SOLOP B., 2019, Tradytiini uiavlennia pro samohubtsiv na terenakh istoryko-etnohrafichnoi Volyni [Traditional attitudes toward suicides on the territory of historical and ethnographic Volyn]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 927–951. [In Ukrainian].
- HUZII, R., 2007, Z narodnoi tanatolohii: karpatoznachchi rozslidy [From folk tonatology: carpathological researches]. L'viv: IN NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- DMYTRENKO, A., 2013, Rizdviani zvychai na Volyni (za pol'ovymy doslidzhenniamy) [Christmas customs in Volhynia (on the field research)]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Khrystyianstvo v istorii i kulturi Volodymyr-Volynskoho ta Volyni: mat-ly 47 Vseukr. nauk. ist.-kraiezn. konf.* 91–96. [In Ukrainian].
- ZDOROVEHA, N., 1983, Narodni zvychai ta obriady [Folk customs and rituals]. In: *Bojkivschyna: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv: Naukova dumka, 232–248. [In Ukrainian].
- KONOPKA, V. & ZIUBROVSKYI A., 2018, «Vid zernyny do khlibyny»: semantyko-strukturnyi analiz khliborobskoho pobutu ukraintsiv (na materialakh Pivdenno-Zakhidnoho istoryko-etnohrafichnoho rehionu Ukrainy) [From Grain to Bread: Semantic-Structural Analysis of Ukrainian Bakery Life (Based on Materials of the Southwestern Historical and Ethnographic Region of Ukraine)]. L'viv: IN NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- KRAVCHENKO, V., 1920, Zvychai v seli Zabridi ta po de-iaikh inshikh, nedalekikh vid tsoho sela mistsevostiakh Zhytomirskoho povitu na Volyni. Etnohrafichni materialy [The customs are in the village of Zabridi and some others who are not far from this village in the areas of Zhitomir district in Volhynia. Ethnographic materials]. Zhytomyr: Robitnyk. [In Ukrainian].
- KUROCHKIN, O., 1994, Obriadovist (Kalendarni sviata i obriady) [Rituals (Calendar holidays and ceremonies)]. In: *Podillia: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv: Dolia, 358–385. [In Ukrainian].
- KUTELMAKH, K., 1987, Kalendarna obriadovist [Calendar rituals]. In: *Hutsulshchyna: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv: Naukova dumka, 286–302 [in Ukrainian].
- SILETSKYI, R., 2011, Tradytiina budivelna obriadovist ukraintsiv [Rituals and folk beliefs during Christmas]. L'viv: LNU im. I. Franka. [In Ukrainian].
- DYMNICZ, N., 1930, Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia [Rituals and folk beliefs during Christmas]. *Rocznik Wołyński*. 1, 94–106. [In Polish].

Різдвяні повір'я, звичаї та обряди волинян, пов'язані з уявленнями про померлих

У статті здійснена історико-етнографічна характеристика традиційних демонологічних уявлень про померлих, репрезентованих у різдвяних повір'ях, звичаях і обрядах волинян. На основі залучення етнографічних джерел XIX–XX ст. і матеріалів сучасних польових досліджень визначено звичаєво-обрядові та магічно-ритуальні способи вшанування, задобрення та захисту від їхнього небажаного впливу, простежено паралелі між демонологічними, різдвяними та похоронними традиціями, з'ясовано локальну специфіку та сучасний стан побутування досліджуваних явищ на теренах етнографічної Волині.

З'ясовано, що міфопоетичні уявлення про померлих, а також пов'язані з ними звичаї та обряди, – невід'ємна складова різдвяної традиції волинян, окремий пласт численних і своєрідних засобів обрядової магії, насамперед календарно-побутових заборон, ритуальних практик з обрядовими стравами, святковими атрибутами та магічними оберегами (запрошення небіжчиків до трапези напередодні Різдва, Нового року чи Водохреща, поминання померлих, зокрема самогубців, символічне жертвування ритуальних страв, заборони на споживання їжі за межами домівки, виконання господарських робіт у визначений календарний період, застосування в часі різдвяних свят металевих предметів (ніж, сокиру тощо), а також інших апотропείв тощо). Багато з цих явищ мають загальноукраїнські, іноетнічні відповідники та типологічні паралелі в різних циклах календарної етнотрадиції, сімейній, аграрній, будівельній обрядовості. Введено до наукового обігу матеріали сучасних польових досліджень, що дозволило простежити локальні особливості, рівень збереження давніх вірувань та звичаїв, сучасний стан їхнього побутування в межах своєрідного, проте недостатньо вивченого в народознавчій літературі етнографічного району – Волині. Встановлено, що подальше етнологічне вивчення різдвяних повір'їв про померлих, а також пов'язаних з ними звичаїв та обрядів, є науково перспективним для цілісного й доглибного дослідження всієї сфери народної ритуалістики.

Ключові слова: Волинь, демонологія, різдвяна обрядовість, повір'я, звичаї та обряди.

Kryvenko Anastasiia, Candidate of Historical Sciences (Ethnology), Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Кривенко Анастасія, кандидат історичних наук, Інститут народознавства НАН України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9353-2919>

Received: 04-02-2021

Advance Access Published: March, 2021